

بررسی دیدگاه تطبیقی اسلام و غرب به حقوق اجتماعی زن

ایران نوروزی ۱

چکیده

زن و حقوق اجتماعی او همواره مورد توجه جهان بوده، گاه با افراط و زمانی با تفریط مورد ظلم قرار می گرفت. فرهنگ غربی با ادعای برابری زن و مرد، زنان را از جایگاه اصلی شان دور کرد و پدیده ای بنام فمینیسم را بوجود آورد. در حالیکه نگاه اسلام به خلاق، متکی بر فطرت بوده است. کارهایی زیادی در این موضوع صورت گرفته، اما با توجه به چالشی بودن موضوع، ضرورت دارد پژوهشها پیرامون این مسئله صورت گیرد. نگاه تطبیقی به این موضوع واقعیت را روشن می کند. در این پژوهش ضمن تبیین مسائل و حقوق اجتماعی زن، اشکالی که در بحث ارث شده را نیز، مورد بررسی قرار دادیم و به این نتیجه رسیدیم که زن در ادوار تاریخ نگاه های متفاوتی را بر تابیده و در هیچ منظری به اندازه ی دین اسلام به وی واقع بینانه نگریسته نشد. تحقیق در این رابطه، به صورت توصیفی، تحلیلی و به روش کتابخانه ای از نوع بنیادین مورد بررسی قرار گرفته تا بحث، دامنه ی تاثیر بیشتری داشته و حقیقت، بهتر نمایان شود. لازم به ذکر است، در این باره مقالات و کتاب های زیادی از جمله کتاب نظام حقوق زن از مرتضی مطهری، کتاب زن در آئینه جلال و جمال، از آیت الله جوادی آملی، کتاب زن، مرد، تشابه، تساوی یا تناسب از حمید کریمی نگاشته شده است.

کلیدواژه ها: ارث، اسلام، حقوق

دانش آموخته سطح ۲، مدرسه علمیه سیدالشهدا علیه السلام اصفهان، کد طلبگی: ۹۴۱۲۲۰۸۵۶۲، پست الکترونیک

Irn.noroozi@gmail.com

مقدمه

اگر سیر تاریخی را بنگریم می‌بینیم که همواره به جنس زن به نحوی ظلم و ستم وارد شده است. گاه با تفریط و زمانی با افراط، و در این دو حالت آن کسی که مورد ستم و بی‌مهری روزگار واقع شده است، در وهله اول زن و شاید بتوان گفت به طور گسترده‌تر مردان نیز بوده‌اند. تا قبل از قرن بیستم در کشورهای غربی مالکیت به معنای واقعی برای زنان نبود، یعنی اگر زنی کار و فعالیت داشت بهره و دستمزد آن مال خودش نبود. بلکه همسر او مالک آن درآمد می‌شد، و بدون اجازه شوهر حتی نمی‌توانست در ثروت و درآمد خودش تصرف داشته باشد. حال اگر به روش و قانون اسلام نگاه کنیم می‌بینیم که زن هم می‌تواند در جامعه حضور یابد، و هم فعالیت اجتماعی و اقتصادی داشته باشد و درآمد آن نیز مال خود اوست، و شوهر حق ندارد که در آن مال دخالتی داشته باشد.^۱

یکی از مسائلی که در دوران معاصر غربی‌ها مدام به آن دامن می‌زنند، موضوع حقوق بشر به ویژه آزادی و برابری حقوق زن و مرد است. در حالی که در فرهنگ و اندیشه آنان در قرون وسطی و حتی تا قبل از قرن بیستم زن به عنوان موجود درجه دوم بوده است. تا اینکه بعد از جنگ‌های جهانی اول و دوم، اروپا دچار بحران شدید اقتصادی و کمبود شدید نیروی انسانی شد، و در این زمان بود که ندای آزادی زن و برابری او با مرد را سر دادند، و او را از مقام و منزلت واقعی دور کردند، و او را به کارگاه‌ها و کارخانه‌ها کشیدند در مقابل کار زیاد مزد کمتری نسبت به مردان هم به او داده می‌شد.^۲

نگاه عادلانه به زن و مرد و قرار دادن آنها در یک مرتبه انسانی که متناسب با خلقت و فطرت انسانی باشد، تنها در چهارچوب ادیان الهی به ویژه دین مبین اسلام که کامل‌ترین دین‌های الهی می‌باشد ممکن است. زیرا اسلام به زن و مرد و همه خلایق یک دید واقع‌نگرانه دارد، که متکی بر فطرت و طبیعت و نیازهای حقیقی افراد است. **يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ**^۳

در این تحقیق، چگونگی حقوق اجتماعی زنان، از دو دیدگاه اسلام و غرب، مورد بررسی قرار گرفته است.

۱- مطهری نظام حقوق زن در اسلام ص ۲۸۴

۲- بیانات رهبر انقلاب اسلامی در دیدار جمعی از زنان ۱۳۷۶/۷/۲۰

۳- حجر ات ۱۳

زیرا مسئله زن یکی از مسائل به روز جهان و همواره مورد توجه و بحث بوده است. لذا ضرورت دارد که همواره با دیدگاههای مختلف به آن پرداخته شود. لازم به ذکر است که در این زمینه کتابها و مقالات زیادی نوشته شده است: از جمله کتاب نظام حقوق زن در اسلام از استاد شهید مرتضی مطهری، زن در آینه جلال و جمال از آیت الله جوادی آملی، کتاب شخصیت و حقوق زن از سیدابراهیم حسینی و گروه محققان، کتاب زن، خانواده، بحران، نوشته اصغر طاهرزاده.

در این مقاله پس از مرور مستندات بین المللی حقوق اجتماعی زنان در غرب با رویکردی تطبیقی به حوزه معنایی موضوع، قلمرو و دامنه حقوق زنان از دیدگاه اسلام و غرب مورد بررسی قرار گرفته است. و در ادامه، یکی از اشکالاتی را که به حقوق اجتماعی زن در اسلام وارد کرده اند، نیز مورد قرار داده، به تبیین آن پرداخته ایم. در این پژوهش سعی شده مطالب به صورت فشرده تهیه و تنظیم شود، تا در صورت لزوم دسترسی به این گونه مطالب به صورت آسان و راحت تر در دسترس علاقه‌مندان قرار گیرد.

۱- مفاهیم

۱-۱- **ارث:** ارث در لغت عرب از وَرَثَ یَرِثُ وَرَثًا وارثا... به معنای انتقال مال یا دارایی متوفی به دیگری (خویشاوندان نسبی یا سببی) بدون عقد (قهرأ) است.^۱ و نیز در فرهنگ معین این واژه به چند معنا آمده است: میراث بردن، مال و دارایی شخص متوفی را صاحب شدن، ترکه باقی گذاشتن مال پس از مرگ خود، خواه با وصیت نامه باشد یا بدون آن، حقوقی که شخص به سبب مرگ افراد مستحق می گردد.^۲

بیشتر فقههای شیعه ارث را تعریف نکرده اند همانطور که محقق حلی در شرایع الاسلام بحث ارث را با موجبات آن شروع نموده، اما شهید ثانی در شرح لمعه می نویسد: میراث: صیغه مفعول و اصل آن از موارث بوده و یای آن منقلب از واو است، میراث یا از ارث گرفته شده یا از موروث. بنابراین (معنای مصدری) یعنی: استحقاق انسان به مال متوفی، اصالتاً به دلیل خویشاوندی نسبی یا سببی و بنابر دوم (مفعولی) یعنی: آن چیزی که انسان در اثر فوت دیگری مستحق می شود.^۳

۱- راغب اصفهانی مفردات القرآن، ص ۵۵۵، منجد الطلاب، ص ۶۶۶، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۳۷۳

۲- فرهنگ معین، ج ۱، ص ۱۹۴

۳- شهید ثانی، الروضه البهیة فی شرح اللعنه ج ۲، ص ۲۸۸

۲-۱-اسلام: واژه اسلام مصدر باب افعال از ماده «س-ل-م»^۱ به معنای صحت و عافیت و دوری از هرگونه عیب و نقص و فساد^۲ و در باب افعال به معنای: انقیاد، اطاعت کلی و بی قید و شرط و تسلیم محض بودن، اذعان به حکم الهی.^۳ در لغت: گردن نهادن، دین پذیرفتن، به دین پیغمبری از پیامبران در آمدن و در اصطلاح به این معناست: هر کسی که نوعی وحی الهی را می پذیرد، به عام ترین معنای کلمه مسلمان است، خواه یهودی، مسیحی و یا زرتشتی باشد. به عبارت دیگر مسلمان در معنای نخست انسانی است که با استفاده از عقل و اختیار خویش یک شریعت و حیانی را بپذیرد.

به معنایی خاص تر اسلام آخرین شریعت الهی است، که در حدود چهارده قرن پیش بوسیله پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) به مردم ابلاغ شد. پس اسلام واقعیتی کلی است، که انسان و عالم محیط بر او را شامل می شود و در حاق ذات موجودات نهفته است. علت نامگذاری شریعت خاتم به اسلام این است که در این دین بنده تسلیم اراده خدای سبحان است.^۴

۳-۱-حقوق: در لغت: به معنای راستی ها، درستی ها، وظایف، تکالیف^۵ در فارسی به معنای دستمزد. در اصطلاح مجموعه ی قوانین، قواعد و رسوم لازم الاجرائی که به منظور استقرارنظم در جوامع انسانی وضع یا شناخته شده است. بنابراین واژه ی «حقوق» معانی مختلفی دارد، در اینجا به چندمعنی که بیش ترکاربرد دارد، می پردازیم:

۱. حقوق به معنای مجموعه ی مقررات حاکم بر روابط اجتماعی. به سخنی دیگر، مجموعه ی بایدها و نبایدهایی که برای اعضای یک جامعه لازم الاجراء می باشند، و دولت ضمانت اجرای آن ها را برعهده دارد.^۶
۲. حقوق به معنای علم حقوق: منظور از حقوق در این مفهوم، دانشی است که به تحلیل قواعد حقوقی و سیر

۱- ابن منظور، محمد ابن مکرم، لسان العرب، ج ۶، ص ۳۴۵

۲- ابن فارس، احمد بن فارس، معجم المقاییس فی اللغة، ج ۳، ص ۹۰-۹۱

۳- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۷۱۵

۴- نصر، حسین، آرمانها و واقعیت های اسلام، ص ۳۱

۵- فرهنگ معین

۶- جعفری لنگرودی، محمد جعفر، مقدمه عمومی علم حقوق ص ۱۲ و ۱۳

تحوّل آن‌ها می‌پردازد.^۱

۳. حقوق، جمع حق: در هر نظام حقوقی، برای تأمین سعادت اجتماعی و فردی انسان و جلوگیری از هرگونه تجاوز و تعارض، امتیازها و قدرت‌های قانونی مشخصی اعتبار می‌شود، که به هر یک از آن‌ها اصطلاحاً «حق» می‌گویند و مجموع آن‌ها را حقوق می‌نامند. حقوق به این معنا، مجموعه‌ای از امتیازات فردی یا گروهی شناخته شده در جامعه است، که ناشی از قوانین و مقررات حاکم بر آن می‌باشد و قراردادی و وضعی است. بنابراین حق حیات، حق مالکیت، حق زوجیت، حق والدین، حق کودک و مانند این‌ها به اعتبار معنی اخیر است.^۲

۲- دیدگاه غرب در مورد حقوق اجتماعی زن چگونه است؟

دیدگاه واندیشه جدید غرب نسبت به حقوق زن، از یک طرف در واکنش به فرهنگ ظالمانه و سنتی اروپا به زن، و از طرف دیگر با موج صنعتی شدن غرب و تحولات نظام سرمایه داری و شکل‌گیری طبقه‌ای به نام سرمایه داران و کارفرمایان به وجود آمد.^۳ اولین قانون حمایت از زن در سال ۱۸۸۶ و بعد از تغییر و تحولات در اروپا تصویب شد. این قانون می‌توانست منجر به احقاق حقوق زنان شود اما در اصل، زنان با این قانون بهانه‌ای برای عبور از بحران اقتصادی شدند.^۴

با کشته شدن مردان اروپایی در جنگ‌های جهانی اول و دوم و کاهش نیروی انسانی، اروپا دچار بحران اقتصادی شد. کارخانه‌داران برای برون رفت از این بحران، زنان را با یک سوم دستمزد مردان استخدام می‌کردند. با انقلاب صنعتی، نهضت‌های فمینیستی نیز فشار خود را در راستای اشتغال زنان در فعالیت‌های صنعتی افزایش دادند، بدون آنکه برای کانون خانواده و نقش حیاتی زن، به عنوان همسر و مادر برنامه‌ای اندیشیده باشند، به نام آزادی زن و برابری او با مرد جایگاه بلند و مهم زن بعنوان مربی جامعه نادیده گرفته شد، و ارزش اقتصادی و کار و درآمد، جایگزین نقش مهم تربیتی او شد.^۵ در اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر در سال ۱۹۴۸

۱- دانش پژوه، مصطفی و قدرت الله، خسرو شاهی، فلسفه حقوق ص ۱۶ و ۱۷

۲- آقایی، محمد علی، اصطلاحات حقوقی ص ۱۴

۳- شورای عالی حوزه علمیه، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، فمینیسم و دانش‌های فمینیستی، ص ۱۳

۴- پایگاه خبری تحلیلی جهان بانو، گستره تخصصی زن و خانواده

۵- مطهری، نظام حقوق زن در اسلام صص، ۱۶، ۲۱-۲۲

است که: قانون ارث با توجه به شرایط زمانی و مکانی سال‌های آغازین اسلام تنظیم شده بود، و با مقتضیات زمان و دنیای امروزی همخوانی ندارد، و با حقوق بشر تضاد دارد! و اعتقاد به همیشگی و زنده بودن همه احکام و قوانین ممکن نیست، زیرا با عوض شدن شرایط، حکم نیز تغییر می‌یابد.

پاسخ: اولاً باید بگوییم که احکام عملی اسلام بر انعطاف پذیری و سادگی احکام شریعت اسلامی دلالت دارند، مانند تیمم به جای وضو، افطار روزه، و شکسته شدن نمازهای چهار رکعتی در حال سفر، وجود قواعدی چون "لا ضرر" و "لا حرج" و بعضی از احکام، تابع مصالح موقت می‌باشد، و بنا به ضرورت و شرایط زمانی و مکانی وضع می‌شوند؛ مانند احکام حکومتی، اما اجماع مسلمانان بر این است که، آیات ارث از "محکّمات" قرآن کریم است و احکام آن مربوط به زمان خاصی نیست و به هیچ وجه مقید نشده است.^۱

ثانیاً: احکام ارث زن و مرد بنا بر وظایفی می‌باشد که هر کدام از آنها بر عهده دارند و میزان خویشاوندی که شخص با متوفی داشته است. به سخن دیگر حکمت‌های مربوط به قوانین ارث زمان‌بردار نیست. ثالثاً: باید گفت که احکام ارث از نوع احکام امضایی نبوده چرا که اگر چنین بود، می‌بایست همانند احکام دوره جاهلیت با کمی تفاوت وضع می‌شد. ولی همانطور که مورخان و مفسران والامقام گفته و تایید نموده اند، انقلاب حقوقی اسلام در این زمینه در نوع خود بی سابقه بوده، چنانکه موجب شگفتی و اعتراض مردم واقع شده است.^۲

اشکال سوم: در عصر امروزی زنان نیز مانند مردان در اجتماع، چنان فعال و شریکند که بسیاری از آنان در تامین احتیاجات زندگی و اقتصاد خانواده سهم بسزایی دارند، و از جایگاه اجتماعی مساوی، و چه بسا برتر نیز برخوردار هستند. گذشت آن روزگاری که زن در خانه می‌نشست، و در فراهم ساختن احتیاجات زندگی نقشی نداشت.^۳

پاسخ: اگرچه اکنون با توجه به شرایط زمانی و تنوع احتیاجات خانواده، گاه زنان همدوش مردان در جامعه و بیرون از خانه مشغول کار هستند، و در تامین نیازهای اقتصادی خانواده ایفای نقش می‌کنند، و حضور آنها در مسائل مربوط به زنان و مطابق با جایگاه و مقام آنان کاری پسندیده است، اما در شریعت اسلام زنان هرگز وظیفه تامین مخارج خود و خانواده را بر عهده ندارند، بلکه می‌توانند همه درآمد خود را برای خود نگه دارند،

۱- باجوری، جمال محمد، المراه فی الفکر الاسلامی، ج ۲ ص ۱۴۰

۲- طبری، جامع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۴، ص ۱۸۵

۳- محمد البهی انحولی، الاسلام والمراه المعاصره ف صص ۲۰۱-۲۰۵

و تامین معاش و مخارج خانواده را بر عهده مرد گذاشته است.

البته اسلام مخالف کار کردن زن نیست، و زنانی هستند که با تخصص ویژه‌ای که کسب کرده‌اند، می‌توانند علاوه بر کمک به اقتصاد خانواده، برای اجتماع و جامعه اسلامی هم مفید باشند، و چه بسا جامعه نیاز مبرم هم به آنها داشته باشد، اما درپاره‌ای از موارد، کار زنان در خارج از خانه علاوه بر اینکه بر مشکل بیکاری و نیروی کار مردانی که مسئول تامین مخارج خانواده هستند می‌افزاید، گاه موجب اختلاف و انحلال خانواده و حتی در بعضی جوامع، باعث منحرف شدن افراد و پایمال شدن حقوق کودک و حتی خود زن هم می‌شود.

دلیل تعیین سهم الارث در شریعت اسلام همچنان به قوت خویش باقیست، چرا که در صورتی مقام و عزت زن مسلمان حفظ می‌شود، که مجبور به تامین اقتصاد و مخارج خود و خانواده نباشد، و به هر کاری که با شرافت و کرامت او ناسازگار است تن ندهد، هرچند در صورت داشتن مهارت و تخصص و به رضایت خویش می‌تواند یاریگر همسر خود باشد. از این رو اسلام با رعایت شئون اسلامی مانع کار کردن زن نیست. اشکال‌های دیگری را نیز مورد مطالعه قرار دادیم، اما در صفحات محدود این مقاله نمی‌گنجد.

۶- نتیجه گیری

در این تحقیق ۱: دیدگاه اسلام در مورد حقوق اجتماعی زن با استفاده از آیات قرآن کریم و سخنان بزرگان و اندیشمندان دین و در مقابل آن نظریات و اندیشه متفکران و اندیشمندان غربی هم مورد بررسی قرار گرفت. با بررسی و وضعیت زنان در جوامع امروزی غرب و همچنین در امت‌های پیشرفته و نیز عقب مانده قبل از طلوع اسلام به این نتیجه رسیدیم که تنها دین اسلام است که از ابتدا به زن اهمیت و ارزش داد و جایگاه حقیقی او را در صحنه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی معرفی کرد و هویت و شخصیت از دست رفته آنان در طول تاریخ را به ایشان بازگرداند و زنان را به جایگاه مناسب خودشان رساند.

۲: باید دانست، نظام حقوقی انسانی مطلوب باید با توجه به واقعیات زیست‌شناختی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی انسان‌ها صورت گیرد. و واقعیات بین‌تکوین و تشریع در نظر گرفته شود، تا اجرای قوانین و مقررات از پشتوانه منطقی لازم برخوردار باشند. ۳: تبیین و مشخص کردن تکالیف واقعی و اصلی زنان که می‌تواند راه سعادت و خوشبختی او را در رسیدن به هدف آفرینش مشخص کند، امروزه از مهمترین چالش‌ها برای زنان می‌باشد.

مطالعه دقیق و تحقیق در مورد مسائل زنان باعث می‌شود که اشتباهات گذشته را جبران نموده و با تفکر صحیح و واقع بینانه و عالمانه نسبت به حقوق و جایگاه والای زن در جامعه گام‌های بلندی برداشته شود:۴. همچنین برنامه‌ریزی دقیق جهت شناخت و افزایش برنامه‌ریزی‌های تهاجم دشمنان عفت و خانواده در مباحث زنان، و برنامه‌ریزی جهت تبیین صحیح نقش زنان و مردان در زندگی و وسعت دیدگاه اسلام نسبت به زن در جامعه‌ی امروزی از نتایج حاصله از این تحقیق می‌باشد.

۱- خامنه‌ای، دیدار با بانوان، ۱۳۷۱/۹/۲۵

۲- نساء: ۳۲

۳- نساء: ۷

۷- فهرست منابع

قرآن

- احزاب ، ۱۲ ، مکارم

- تغابن، ۳ ، مکارم

- نساء ، ۷ ، مکارم

- نساء ، ۳۲ ، مکارم

-حجرات، ۱۳، مکارم

کتابهای فارسی

_ آقا بابایی اسماعیل ، شالباف علیرضا، دانش های فمینیستی(فمینیسم)،دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، قم، (چاپ خاتم الانبیاء) چاپ دوم، ۱۳۸۸ه، ش

-آقایی، محمد علی، اصطلاحات حقوقی ، تهران ، خط سوم ، چاپ نهم، ۱۳۹۸ه ش

_ اسلاملو، نعیمه، زمان وزیری، محمد حسن، زن ستم تاریخی ستم برابری، کرج، موسسه خیبر، چاپ دهم، ۱۳۹۰ه، ش

-جعفری لنگرودی، محمد جعفر، مقدمه عمومی علم حقوق، تهران ، گنج دانش، چاپ نهم، ۱۳۸۳ه ش

_ جوادی آملی، عبد الله، زن در آئینه جلال و جمال، قم، اسراء، چاپ ۲۵، ۱۳۸۶ه، ش

-دانش پژوه، مصطفی و خسرو شاهی، قدرت الله، فلسفه حقوق ، تهران ، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ، چاپ سوم، ۱۳۷۸ه ش

_ طاهر زاده، اصغر، زن آنگونه که باید باشد، اصفهان، لب المیزان، چاپ ۱۳۸۷ه، ش

_ کربلایی نظر، محسن و جمعی از محققین، زن و بازیابی هویت حقیقی، تهران، انقلاب اسلامی، چاپ نهم، ۱۳۹۲ه، ش

_ کریمی حمید ، زن ومرد ، تشابه ، تساوی یا تناسب؟ قم ، هاجر ، اول ۱۳۹۱ه،ش

- گاردنر، ویلیام ، جنگ علیه خانواده، ترجمه معصومه محمدی ، قم، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان(چاپ خاتم الانبیاء) چاپ دوم ، ۱۳۸۷ه، ش

- مطهری، مرتضی، نظام حقوق زن در اسلام، آل طه، چاپ اول، ۱۳۸۹ ه، ش
- معین، محمد، فرهنگ معین، جلد ۱، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۳ ه ش
- موسسه فرهنگی قدر ولایت، شخصیت و حقوق زنان، تهران، قدر ولایت، چاپ ۲، ۱۳۸۶ ه، ش
- نصر، حسین، آرمانها و واقعیت های اسلام، ص ۳۱، ترجمه ان شاءالله رحمتی، تهران، جامی ۱۳۸۲ ه ش
- همان، همان، مقام زن، تهران، دانشگاه امام صادق، چاپ ۵، ۱۳۸۲ ه، ش

کتابهای عربی

- ابن فارس، احمد بن فارس، معجم المقاییس فی اللغة، ج ۳، ص ۹۰-۹۱
- ابن منظور، محمد ابن مکرم، لسان العرب، ج ۶، ص ۳۴۵، قم، ادب الحوزه، ۱۴۰۵ ق
- المصاح المنیر، ج ۲، ص ۳۷۳
- باجوری، جمال، المرأة فی الفكر الاسلامی، ج ۲، ص ۱۴۰
- حرعاملی، محمد بن حسن، ج ۱۷، صص ۴۳۷-۴۳۶
- راغب اصفهانی مفردات القرآن، ص ۵۵۵، منجد الطلاب، ص ۶۶۶، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۳۷۳
- شهیدثانی، الروضه البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، ج ۲، ص ۲۸۸
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۷۱۵، بیروت، دارالمعرفه، افست، تهران، ناصرخسرو، ۱۴۰۶ ق
- طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۴، ص ۲۳۹
- طبری، جامع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۴، ص ۱۸۵
- قطب، محمد، شبهات حول الاسلام، ص ۱۸۰
- محمدالبهی انحولی، الاسلام والمرأة المعاصرة، صص ۲۰۱-۲۰۵

اینترنت

- article <https://ensani.ir>
- <https://jahanbanou.ir>